

לזיהויו של קבר רחל

יוחאי חלפון

מבוא - היכן נקברה רחל?

"ותמת רחל ותקבר בדרך אפרתה היא בית לחם ויצב יעקב מצבה על קברתה היא מצבת קברת רחל עד היום"¹, הפסוק מספר לנו שרחל נקברה בבית לחם בדרך לאפרת, היכן היא אפרת זו? והיכן היא בית לחם? כיום מקובל לזהות את בית לחם המוזכרת בפסוק עם העיר בית לחם מדרום לירושלים בנחלת שבט יהודה, בצפון העיר יש מבנה גדול שנקרא בפי כל "קבר רחל", זיהוי זה מתבסס על מסורת עתיקת יומין, אך האם זהו קבר רחל?

פסוק המזכיר את קבר רחל כנקודת ציון ידועה באותם ימים מעורר שאלה בקשר לזיהוי המקובל, "בלכתך היום מעמדי ומצאת שני אנשים עם קבורת רחל בגבול בנימן בצלצח ואמרו אליך נמצאו האתנות אשר הלכת לבקש"², מהפסוק הזה מובן כי קבר רחל הוא בנחלת שבט בנימין [בגבול בנימין ולא על גבול בנימין], אם כן חלוקות הדעות באשר למקום קבורת רחל, או בנחלת שבט יהודה או בנחלת שבט בנימין (כידוע, הייתה ירושלים בגבול יהודה ובנימין³).

המחלוקת בשאלה היכן מקומו של קבר רחל מפלגת את פרשני המקרא ואת חוקרי ארץ ישראל כבר שנים ארוכות, בוויכוח מן הסוג הזה מקובל לנסות לישב את הנתונים הגיאוגרפיים עם המקורות המקראיים, אבל במקרה שלפנינו הדבר אינו אפשרי, שכן הסתירה קיימת לכאורה במקורות עצמם. גם העובדה שהמקרא לא הותיר בידינו תיאור של המצבה שהוקמה על קברה של רחל מקשה על הזיהוי. אפילו מדע הארכיאולוגיה, שלא פעם מסייע בפתרון תעלומות ותהיות אינו תורם תרומה של ממש לפתרון המחלוקת הזאת.⁴

1 בראשית לה יט - כ.

2 שמואל א י ב.

3 "תניא: מה היה בחלקו של יהודה - הר הבית, הלשכות והעזרות. ומה היה בחלקו של בנימין - אולם, והיכל, ובית קדשי הקדשים. ורצועה היתה יוצאה מחלקו של יהודה ונכנסת לחלקו של בנימין" יומא יב עמוד א

4 "על אם הדרך" נדב שרגאי, עמ' 313.

התמודדות מפרשי המקרא עם הבעיה

לפני שנצא לחפש בשטח את קבר רחל צריך לזכור שהפסוקים הם המוצא לכל ולכן חובה עלינו לבחון אותם היטב ולהבין מהם היכן נקברה רחל.

אחד התירוצים לסתירה שהצגנו במבוא, מובא במדרש, "וכי היכן מצינו שנקברה רחל בצלצח? והלא בגבול יהודה נקברה! שנאמר ותמת רחל ותקבר בדרך אפרת היא בית לחם, א"ל עכשיו שאני עמך המה על קבורת רחל, אתה הולך והם באים אתה מוצא אותם בגבול בנימין בצלצח"⁵. לעומת המדרש הזה שמקיים את המסורת המקובלת, יש הסוברים שיעקב קבר את רחל בנחלת שבט בנימין כי כבוד הוא לאישה להיות נקברת בחלק בניה⁶, וכן מובא בחזקוני. אם כן ישנם שתי דעות באשר למיקומו של קבר רחל, השיטה הראשונה אומרת שרחל נקברה מדרום לירושלים ואילו השיטה השנייה אומרת שרחל נקברה מצפון לירושלים. מקור נוסף הקשור לקבורת רחל לא הכריע את המחלוקת וכל צד פירש אותו כשיטתו, "קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים, רחל מבכה על בניה..."⁷. יש שראו ב"רמה" שם של מקום, דהיינו אזור א-רם שמצפון לירושלים ולכן צידדו בשיטה הצפונית, לעומת זאת אחרים פירשו "ברמה": "בקול רם"⁸ וצידדו בשיטה הדרומית. הפרשנים השונים מנסים ליישב את הסתירה בין בראשית לשמואל על ידי פרוש שונה למושגים שאינם חד משמעיים כגון: "כברת ארץ", "עם קבורת רחל בגבול בנימין", "צלצח" ו"קול ברמה נשמע".

קבר רחל - "קבור בני ישראל"

חוקרים אשר חקרו את הנושא העלו השערות מעניינות באשר לזיהויו של קבר רחל, אחת ההשערות היא שקבר רחל הוא "קבור בני ישראל", מדובר בשרידיים של כמה מבנים, המבנים האלה קדומים מאד ותוארכו לשנת 2000 לפני הספירה, בערך, המקום נמצא ממזרח ליישוב אדם בחבל בנימין לצד כביש עוקף רמאללה.

5 ילקוט שמעוני שמואל א' רמז קט.

6 ספרי דברים וזאת הברכה פסקה שנב.

7 ירמיהו לא יד.

8 רד"ק שם.

9 מדבר ורועה במורשת ישראל, נגה הראובני, עמ' 52.

נחל פרת הוא נחל היורד מהכפר חיזמא שמצפון לירושלים אל בקעת יריחו, באזור היישוב ענתות נמצא בנחל מעיין הנקרא עין פרת, השם הערבי של המעיין, עין פארה, כנראה משמר שם של יישוב קדום שהיה באותו מקום, יישוב המופיע בספר יהושע ברשימת ערי שבט בנימין: "והעוים והפרה ועפרה"¹⁰, אולי השם "פרה" הוא אולי שיבוש של השם "אפרת", השם אפרת וכמוהו השם בית לחם מעידים על כך שהמקום היה פורה ומניב תבואה רבה, אין בעיה לטעון שיש עוד בית לחם מצפון לירושלים שכן בית לחם שמדרום לירושלים נקראת "בית לחם יהודה"¹¹ ולא בית לחם סתם ולכן הגיוני שיש עוד בית לחם.

בימי קדם מעיין הוא דבר חשוב עד מאד והולכי הדרכים תלויים בו ולכן תוואי הדרכים הקדומות מתחשב בדרך כלל במקורות מים, כנראה שהדרך הראשית, דרך האבות, עברה ליד המעיין, יעקב אבינו הולך מבית אל להר חברון באמצע הדרך עוד לפני שהגיע לאפרת רחל כורעת ללדת, מתה ונקברה במקום, אם כן צריכים אנו לחפש מקום בין בית אל לאפרת, ההשערה שקבור בני ישראל הוא קבר רחל נראית הגיונית.

אם נכון זיהוי זה נוכל להבין את משמעותו של השם "צלצח"¹² המוזכר בפסוק, שם זה מופיע רק כאן ולא בשום מקום אחר ולכן הוא מעורר תהיות, במרחק מה מ"קבור בני ישראל" מצוי מצוק תלול המוצל ברוב שעות היום, ובכן, בניגוד לאפרת המוצלת והמלאה מים יש מקום קרוב אשר יש בו צל הוא יבש או במילה אחרת "צח", זהו אולי משמעותו של השם צלצח.

המסורת על קבר רחל

כבר בתקופת הרמב"ן היה בלבול בזיהויו של קבר רחל, במקום אחד הוא כותב "כי היא לא מתה בדרך רק ברמה שהיא עיר בארץ בנימין ושם נקברה"¹³ ואח"כ הוא מתקן את עצמו "זה כתבתי תחילה, ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלים, שבח לאל הטוב והמטיב, ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל. והנה

10 יהושע יח כג.

11 שופטים יז ט.

12 שמואל א י ב.

13 רמב"ן בראשית מח ז.

הוכחש הפירוש הזה¹⁴, כלומר הרמב"ן חזר בו ממה שהבין ע"פ הפסוקים מכיוון שראה שהמסורת שונה, מה טיבה של מסורת זו?

מסורת זו עתיקת יומין היא, המסורת היא גם יהודית וגם נוצרית והיא מלפני אלפיים שנה, העדויות הקדומות ביותר הם דווקא מקורות נוצריים שונים, במאה הראשונה לספירה בכתבי הדת הנוצריים¹⁵, נזכר דבר זה. "הנוסע מבורדו" הקרוי ע"ש עירו בורדו שבדרום צרפת ערך רשימה של האתרים הקדושים לנצרות במאה הרביעית לספירה, בכתביו הוא מתאר את קבר רחל, "מירושלים בואך בית לחם ארבע מילין על הדרך מצד ימין, המצבה שם נקברה רחל אשת יעקב"¹⁶. לפני יותר ממאה שנה נתגלה בעיר מידבא שבעבר הירדן פסיפס צבעוני מן המאה השישית שהוא למעשה מפה של ארץ ישראל באותה תקופה, במפה מזוהה קבר רחל ליד בית לחם, המפה מציירת את אפרתה ליד בית לחם ורושמת: "רמה, קול ברמה נשמע"¹⁷.

המקור היהודי הקדום ביותר המזכיר בפרוש את מקום קבורת רחל בבית לחם מובא מאת נוסע יהודי שביקר בארץ בשנת 1170, בנימין מטודלה שבספרד, הוא כותב שקבר רחל נמצא ליד בית לחם¹⁸. משנה זו ואילך יש לנו רצף של עדויות עד לימינו אנו, הזכרנו לעיל¹⁹ את עדותו של הרמב"ן מהמאה השלוש עשרה, ר' אשתורי הפרחי מהמאה הארבע עשרה כותב כי "מצבת קבורת רחל היא לדרום ירושלים כמו שעה"²⁰. בשנת 1488 פקד את המקום ר' עובדיה מברטנורא ובאגרת שכותב לבני ביתו הוא מספר "ומפאת ימין לבאים מירושלים גבעה אחת ושם עליה בית לחם רחוק מקבורת רחל כחצי מיל, והוא כפר קטן ושם במה לכומרי אדום"²¹. ר' משה באסולה פקד את קבר רחל בראש חודש טבת בשנת רפ"ב (1522) וכך הוא

14 רמב"ן בראשית לה טו.

15 הברית החדשה, מתי ב 18.

16 אנציקלופדיית אריאל, זאב וילנאי.

17 "רחל וקבורת רחל", אהרן דמסקי עמ' 360-363.

18 "ומשם שתי פרסאות לבית לחם יהודה הנקרא בית ליאון לאדום. וקרוב לבית לחם כחצי מיל קבורת רחל על אם הדרך. והמצבה עשויה מאחת עשרה אבנים למניין בני יעקב ועליה כיפה בנויה על ארבעה עמודים וכל היהודים העוברים חותמים שמם על אבני המצבה. ובבית לחם שניים יהודים צבעים והיא ארץ נחלי מים ובה בארות ומעינות" מסעות ארץ ישראל של עולים יהודיים, א' יערי עמ' 42.

19 עמ' 4.

20 כפתור ופרח עמ' רכא.

21 מסעות ארץ ישראל של עולים יהודיים, א' יערי, עמ' 127.

מספר "יצאתי ללכת אל חברון ועל הדרך רחוק מירושלים ה' מילין קבורת רחל אמנו והציון על מצבתה בנוי מחדש"²², ישנם עוד עדויות²³, עדויות אלו ממשיכות על פני רצף השנים עד לימינו.

האם מסורת זו אמינה או שמא יש להטיל ספק באמינותה? בתקופת המלוכה לא היה ספק בזיהויו של קבר רחל שהרי הוא מוזכר כנקודת ציון ידועה²⁴, זאת אומרת שבימי בית ראשון לא היה ספק בזיהויו, גלות בבל היתה לשבעים שנה בלבד וקשה לומר שבפרק זמן כה קצר נשתכח דבר כל כך חשוב שהיה מפורסם לכל, לכן הגיוני לומר שגם בימי בית שני ידעו בוודאות את מיקומו של הקבר, מתקופת בית שני עד ימינו יש עדויות על מיקומו הנוכחי של קבר רחל, לפיכך מסורת זו היא בעלת רצף מבית המקדש הראשון עד ימינו, לכאורה ניתן לראות במסורת זו מסורת אמינה ששימרה את מיקומו של האתר, אבל צריך לזכור שכל העדויות מהאלף הראשונה לספירה הם עדויות של נוצרים בלבד²⁵, וקשה לבסס מסורת יהודית על מסורת נוצרית שפעמים רבות נוגדת את היהדות.

הנוצרים רואים את עצמם כממשיכי היהדות ולכן הם קושרים את עצמם לאלמנטים יהודים שונים, לדוגמא: אותו האיש נולד בנצרת ולכן נקרא נוצרי, באופן מפתיע הנוצרים מציינים את מקום הולדתו בבית לחם ולא בנצרת, זהו ניסיון לקשור את דמותו של אותו האיש לדוד המלך שנולד בבית לחם, כדי לומר שהוא המשיח או משהו בסגנון, מכיוון שהנצרות קושרת את עצמה ליהדות אפשר לומר שהמסורת הנוצרית על קבר רחל היא מקבילה למסורת היהודית לא מנוגדת אליה.

העולה מכל האמור שמסורת זו ככל הנראה נכונה ורחל נקברה באתר המקובל היום כקברה, על אם הדרך בין ירושלים לבית לחם, יעקב אבינו קבר אותה שם כדי שיוכלו בני ישראל להתפלל על קברה בצאתם לגלות²⁶.

בעיה נוספת במסורת ופתרונה

כמו שהזכרנו קודם יעקב אבינו קבר את רחל בדרך כדי שיוכלו בני ישראל

22 "מסעות ארץ ישראל לרבי משה באסולה" יצחק בן צבי, עמ 222..

23 עוד עדויות מביא נדב שרגאי בספרו על קבר רחל.

24 שמואל א י ב.

25 כמאה שנים לפני חורבן בית שני נכתב ספר בשם "ספר היובלים", מחבר ספר זה נשאר עלום אך יש דברים מעניינים שאפשר ללמוד ממנו, הוא מספר לנו על קבר רחל אבל לא מוסיף דבר על מה שנאמר בתורה לגבי קבורתה של רחל, רחל נקברה בבית לחם בדרך לאפרת. שרגאי נ'.

26 בראשית רבה פרשה פב

להתפלל על קברה בצאתם לגלות²⁷. כידוע גלו בני ישראל לראשונה על ידי מלכות אשור²⁸, היה זו גלות של שבטי הצפון וארץ נפתלי, לאחר מכן היתה גלות נוספת של מלכות אשור בגלות זו הוגלתה ממלכת ישראל שהייתה בשומרון²⁹, הגלות האחרונה הייתה על ידי מלכות בבל, בה נחרבה מלכות יהודה ונשרף בית המקדש³⁰, למעשה כל הגלויות היו למסופוטמיה, כלומר לצפון ארץ ישראל, שכן הדרך ההולכת למסופוטמיה עברה בארץ ישראל צפונה כמו שאמר ירמיהו "מצפון תפתח הרעה"³¹. נשאלת השאלה מדוע קבר יעקב את רחל מדרום לירושלים הרי כל הגלויות יצאו צפונה מירושלים ולא דרומה?

בכדי לענות על שאלה זו עלינו לזכור שנבוכדנצאר הגלה את יושבי יהודה לבבל אבל לא את כל יושבי הארץ, מסופר שהוא השאיר בארץ אנשים פשוטים "מדלת הארץ"³² כדי לעבד את האדמה וכדי שהארץ לא תשאר שממה, על הנשארים בארץ הוא מינה אדם בשם גדליה בן אחיקם, המינוי, שלא מצא חן בעיני אחד ממשפחת הכהונה הביא לרציחתו של גדליה, הנשארים בארץ פחדו מאד מזעמו של מלך בבל והם ברחו למצרים, בדרכם למצרים הם עוברים בבית לחם כמו שמעיד הפסוק "וילכו וישבו בגרות כמהם אשר אצל בית לחם ללכת לבוא מצרים"³³, אם כן השריד הנשאר בארץ עובר דרך קבר רחל בצאתו אל הגלות.

הגלות הזאת היא אמנם גלות שלא נעשתה בכח אבל היא היתה בעלת משמעות רבה מפני שלאחריה הארץ היתה שממה ובמשך שנים ארוכות לא היה כאן איש, בגלל המשמעות הזאת תקנו חז"ל צום מיחד על המאורע של רציחת גדליה, כמו שכותב הרמב"ם שביום זה נכבתה גחלתן של ישראל³⁴.

סיכומו של דבר

הדיון בדבר מקומו של קבר רחל לא מוכרע, כל צד מביא ראיות לשיטתו וקושיות

שם	27
מלכים ב טו כט.	28
שם יז ו.	29
שם כה יא.	30
ירמיהו א יד.	31
מלכים ב כה יב.	32
ירמיהו מא יז.	33
הלכות תעניות פ"ה הלכה ב	34

על זולתו. המסורת מזהה אותו במקום אחד בלבד ועל זה אין ויכוח, אולם כל הדיונים האלה אינם רלוונטיים מבחינה מסוימת, שהרי הדמעות הרבות שהזילו יהודים במשך מאות רבות של שנים בתפילות על קברה של האם מוציאים את העוקץ מהוויכוח. יתר על כן, הרגש והאמונה העממית נקשרים בעיקר עם דמותה של רחל, דמות ששמשה משענת ליהודים בכל הפינות הנידחות ברחבי העולם, בכל התקופות החשוכות ביותר בחיי העם תמיד זכרו את דמותה של רחל הניצבת על אם הדרך, הבוכה על בניה ומבקשת שיחזרו הבנים למקומם, רחל נמצאת בדרך ולא מסכימה להיות במקומה כל עוד עם ישראל בגלות, קורות חייה של רחל, עקרותה הממושכת, סבלה, צערה ומכאוביה, כל אלו הביאו להזדהות עם דמותה של רחל. השאלה בדבר מיקומו של הקבר עם כל חשיבותה היא רק משנית.